

Skuldsatta skattebönder i Mälardalen

LARS NYSTRÖM*

Göteborgs universitet

Marja Erikson, *Krediter i lust och nöd: Skattebönder i Torstuna härad, Västmanlands län, 1770–1870*. Uppsala Studies in Economic History 112 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2018). 262 s.

”Den som är satt i skuld är inte fri” sa statsminister Göran Persson. Samtidigt utgör krediterna en nyckel till hela den kapitalistiska tillväxtdynamiken. Motsättningen mellan skuldernas offensiva och defensiva roller diskuteras i Marja Eriksons avhandling *Krediter i lust och nöd*. Men bakom frågorna om krediter döljer sig en undersökning som också aktualiserar grundläggande frågeställningar om produktion, marknader och demografi under den agrara revolutionen.

Utgångspunkter och resultat

Undersökningsområdet består av tre skattebondesocknar på Mälardalens slättbygd. Regionen har hamnat i skymundan i forskningen om 1700- och 1800-talens bondejordbruk. De flesta undersökningar har i stället handlat om Västsverige och Skåne. I den mån Mälardalen behandlats är det utifrån godsens. Erikson tar fasta på tre regionala utvecklingslinjer: för det första, en tidig kommersialisering med inriktning mot spannmål; för det andra, en agrar stagnation cirka 1750–1850 med svag befolkningsutveckling och låg produktionstillväxt; för det tredje, en kraftig minskning av antalet bondehushåll. Vad gäller sista punkten har tidigare forskning berört övergången från landbo- till statardrift vid mälargodsens. Erikson lyfter hur också skattebönderna decimerades.

Med denna regionala inramning studerar författaren krediternas roll i agrarutvecklingen. Innebar jordbruksstagnationen ett lägre behov av lån? Eller tog hushållen tvärtom fler krediter för att upprätthålla status och kon-

* Universitetslektor i historia; fakultetsopponent

sumtion? Användes lånen offensivt, för investeringar? Eller fyllde de främst defensiva syften, som att möta säsongsvisa svängningar i hushållsekonomin eller klara sig genom missväxt och kriser? Undersökningen tar spjärn mot ett omfattande svenskt och internationellt forskningsläge om krediter, samt ett huvudsakligen svenskt forskningsläge om den agrara revolutionen.

Ett brett källmaterial mobiliseras. Särskilt strategiska är serierna över: jordbruksproduktion (utifrån lantmäteriakter, årsväxtberättelser, jordbruksstatistik med mera), jordpriser (utifrån lagfartsprotokoll), samt hushållens skuldsättning och tillgångar (utifrån bouppteckningar). Prisserier, demografisk data och kronofogderapporter bidrar med ytterligare underlag.

Tre tidsperioder utkristalliserar sig. Halvseklet 1770–1814 är studiens lyckliga period ("krediter i lust"). Befolkningen ökar, om än svagt, skördarna är goda och det tycks alltjämt ske en viss nyodling. Också jordbrukskonjunkturerna är gynnsamma, framför allt under Napoleonkrigen. Böndernas skuldsättning är låg. Samtidigt stiger jordpriserna hastigt.

Men dessa sötebrödsdagar bröts med krigsslutet 1815. Det följande prisfallet på spannmål påverkade jordbrukare över hela västvärlden. Därmed är vi inne i den andra delperioden ("krediter i nöd"), avhandlingens analytiska kärna. Folkmängden viker nedåt, vilket ses som en indikator på att jordbruket har lönsamhetsproblem. Nyodlingen stannar av, samtidigt som skördarna blir sämre. Erikson argumenterar för att undersökningsområdet nu gått in i "det äldre jordbrukets dilemma". Enda sättet att öka skördarna är att odla upp tidigare foderarealer såsom äng och beten. Det riskerar att slå tillbaka på åkerbruket eftersom tillgången på gödsel och dragare försämras. Enligt Erikson beräkningar minskar jordbrukets avkastning cirka 1810–1850.

Mot denna bakgrund sker en intressant utveckling på jordmarknaden. Priserna viker visserligen nedåt efter cirka 1820, men inte tillräckligt för att kompensera för prisfallet på spannmål. Tämigen snart återhämtar de sig och fortsätter sedan uppåt. Trots att jorden avkastar mindre är alltså bönderna beredda att betala högre priser för den. Samtidigt koncentreras jordägandet; gårdarna blir större och färre.

Dessa förlopp har enligt Erikson ett nära samband med den agrara stagnationen. Med en negativ produktionsutveckling var det enda sättet för hushållen att bibehålla eller öka sin konsumtion att köpa mer jord. Detta kan ställas mot skattebönderna i Västsverige och Skåne som kunde expandera genom nyodlingar. Den ökande jordhandeln drevs enligt Erikson genom krediter, inte minst från institutionella långgivare. Centralt är hur Ständernas bank 1815 började erbjuda nya lån, bland annat inteckningslån mot fyra procents ränta, vilket ska jämföras med normalräntan på sex procent. Dessa fick snabbt spridning i undersökningsområdet. Skuldnivåerna steg, samtidigt som jordbrukets underliggande produktionsförmåga vek nedåt.

Situationen mynnade ut i en social och ekonomisk katastrof. Efter flera års svaga skördar drabbades Mälardalen 1845 av extrem torka. Bönderna fick detta år knappt utsädet tillbaka. Det civila samhället engagerades i hjälpinsatser med soppök och nödsäd. Ingen hjälpte emellertid bönderna med deras krediter. Trots att den lokale kronofogden vädjade om motsatsen krävde Riksbanken tillbaka lånen när avbetalningarna uteblev. Härmed aktiverades också de lokala kreditkedjorna. Bönderna hade lånat och gått i borgen för varandra – föll en riskerade också grannarna att dras med mot avgrunden. Totalt tvingades över en fjärdedel av hemmansägarna att lämna sina gårdar. Framställningen lämnar här utrymme åt historiens dramatik när familjer ur ett framåtskridande storbondeskikt sjunker ned i det agrara proletariet.

Mot denna bakgrund framstår den tredje perioden, 1850–1870, som en epilog. Den agrara revolutionen tar nu åter fart med skiften, nyodlingar samt till sist växelbruk och foderväxter. Också skördarna blir bättre. Härmed öppnas vägen ut ur jordbrukets tidigare återvändsgränd. Samtidigt förblir skuldsättningen hög.

Så vilken var krediternas roll i den agrara omvälvningen 1770–1870? Forskningsgenomgången utgår från motsättningen offensiva – defensiva lån, vilken också exemplifieras i undersökningen. Men framför allt använde bönderna krediterna för att få tillgång till jord. Det är också här skuldsättningen visar på sin sociala och historiska dynamik.

Övergripande kommentarer

Den breda ansatsen är förtjänstfull. Med sina långa serier för produktion, jordpriser och skulder skapar Marja Erikson ett starkt ramverk för diskussioner om hur de olika komponenterna hängde samman. Mot denna bakgrund kunde de teoretiska perspektiven skrivits fram. Undersökningen aktualiserar frågor i anslutning till klassiker som Marx, Malthus, Riccardo, Chayanov, Boserup och De Vries. Ett par av namnen passerar förbi i framställningen – men utan att på ett djupare plan vävas in i problemformuleringen. Huvudfokus ligger i stället på den snävare frågan om böndernas krediter. Empiriskt inleds denna del på sidan 155. Den mest framskrivna teorifiguren rör offensiva respektive defensiva lån. Nog hade det gått att hitta skarpare verktyg för att utifrån den breda empirin diskutera historisk förändring!

Samtidigt bjuder just skuldstudierna på ett par vetenskapliga guldkorn. Hit hör uppmärksammandet av Riksbankens in-teckningslån efter 1815. Här har avhandlingen också direkt samtidsrelevans. Erikson visar på riskerna när staten pumpar ut pengar i samhället mot fyra procents ränta. Då kan man fundera över riskerna i dag, när Riksbanken pumpar ut pengar mot en ränta på under noll procent. Också undersökningen av kreditsystemens sammanbrott efter missväxten 1845 är intressant – och knyter dessutom an

till andra skeenden i tiden. Skördekrisen i Mälardalen blev upptakten till den första svenska emigrationsvågen med "Erik-Jansarna" och bosättningen i Bishops Hill – en rörelse som hade sitt epicentrum i just Torstuna.

Till avhandlingens förtjänster hör också en god vetenskaplig prosa. Språket är enkelt, tydligt och precist. Det är ytterst sällan man som läsare undrar vad författaren egentligen menar.

Metodologiskt står den kvantitativa verktygslådan i centrum. Författaren visar på innovativa grepp när hon vrider och vänder på sina långa källserier. Men är det statistiska underlaget tillräckligt? Avhandlingens empiriska kärna består av 426 bouppteckningar. Det är fler än i andra undersökningar – men så sträcker sig studien också över 100 år. När författaren bryter ned underlaget både över tid och på olika storleksklasser av gårdar är hon ute på tunn empirisk is. Signifikans- och spridningsmått hade med fördel kunnat plockas fram för att få bättre grepp om underlaget.¹

Nedan ska de tre centrala serierna – produktion, jordpriser och skulder – diskuteras närmare.

Produktion

Mälardalens agrara stagnation bekräftas i studien. Enligt resultaten minskade till och med spannmålsproduktionen i Torstuna cirka 1820–1850 något. Genom att kombinera uppgifter om åkerarealer med årsväxtberättelser skapar Marja Erikson årliga serier över skördarna – en elegant pionjärinsats. Samtidigt finns problem i hur åkerarealerna beräknats. I stället för lantmäteriakter – ett utmärkt material – används statlig jordbruksstatistik, ett dokumenterat dåligt material. Det gör av allt att döma att den agrara stagnationen något överskattas.

Tesen om "nyodlingens dilemma" – där uppodling av ängsmarker leder till brist på foder och mindre dragkraft och gödsel till åkrarna – är intressant. De sjunkande korntalen cirka 1815–1850 är en stark indikator. Men det är samtidigt en svag punkt att kreatursinnehav och ängsarealer inte analyseras närmare. Antalet kreatur redovisas svepande utifrån bouppteckningarna. Ängsarealerna berörs inte alls, men de tycks i själva verket ha ökat.²

Enligt Eriksons tolkning inföll den begränsade nyodling som ändå ägde rum före 1815, detta då bönderna borde ha stimulerats av Napoleontidens spannmålskonjunkturer. Men en "chajanovsk" bonde kan i själva verket ha agerat tvärtom: Med höga spannmåls priser behövde han inte ta till

1. Mina egna undersökningar av motsvarande material visar på stor statistisk varians vilket understryker behovet av stora kohorter, se Lars Nyström & Erik Hallberg, "Two parallel systems: The political economy of enclosures and open fields on the plains of Västergötland, Western Sweden, 1805–1865", *Historia Agraria* 76 (2018).

2. Se Maja Lundqvists mastersuppsats "Ny tid över tegarna: Nyodling och skifte i Torstuna härad 1750–1914" Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet (2017).

tveksamma uppodlingsprojekt för att säkra sin inkomst. I stället kunde familjerna prioritera kött, smör och gödsel. Marja Eriksons siffror indikerar faktiskt att antalet kor ökade fram till 1815. Skördarna under denna period är samtidigt goda.

Kanske var det tvärtom prisfallet på spannmål från 1815 som tvingade fram nyodlingar som ledde in i en ekologisk återvändsgränd? Med lägre priser var bönderna tvungna att producera mer för att upprätthålla sina inkomster och betala sina lån. En dylik tolkning stöds av att både korntal och koantal viker ned efter 1815.

Jordpriser

De långa prisserierna på jord utgör ett värdefullt bidrag till forskningen. Intressanta är de små skillnaderna i pris mellan jord köpt inom respektive utom släkt. Erikson ser resultatet som ett uttryck för en stark kommersialisering. Det är dock oklart varför just Torstuna skulle varit mer kommersialiserat än tidigare studerade områden, där skillnaderna varit större. Frågan är i grunden hur systrar och bröder, trots starka institutioner – inlösningsrätt av småandelar samt börsrätt – som hindrade dem att bjuda ut arvslotterna till högstbjudande utanför familjen, ändå kunde driva fram en marknadsmässig betalning.

På lång sikt steg jordpriserna i nivå med produktion och spannmålspriser, vilket också framhålls av författaren. Mönstret indikerar dock knappast att det skedde en omfattande jordspekulation.

Ett nydanande grepp är hur Marja Erikson använder marknadspriserna på jord, enligt lagfarterna, för att korrigera fastighetsvärdena, enligt boupteckningarna. Potentiellt problematiskt blir det dock när denna korrigering sker efter glidande medelvärden.³ Här skapas tidsmässiga effekter som får betydelse i nästa steg av analysen, nämligen rörande skuldsättningen.

Skuldsättning

Genom att dela skulderna med de justerade tillgångarna erhålls hushållens skuldkvot. Måttet är centralt i avhandlingen. Resultaten visar på en extremt låg skuldkvot under de "lyckliga åren" före 1815. Därefter stiger den hastigt fram till 1830, "dippar" sedan något, men fortsätter snart sin klättring uppåt. Mellan 1800 och 1850 steg skuldkvoten från cirka 5 procent till nära 40 procent. Den främsta drivkraften var, enligt författaren, jordspekulation med tilltagande gårdssammanslagningar – ett förlopp som drevs på av de billiga statslånen.

3. Att denna metod använts framgick muntligen under disputationssakten.

En faktor som inte berörs är inflationen. Under perioden cirka 1789–1814 sjönk penningvärdet kraftigt, eftersom staten tog till sedelpressarna för att bekosta kriget 1788–1790 och 1805–1814. En stark inflation har alltid vinnare och förlorare. Bönderna som lånat pengar för att köpa jord tillhörde vinnarna. Skulderna försvann i takt med det evaporerande penningvärdet samtidigt som gårdarnas värde sköt i höjden. Det torde till stor del förklara den låga skuldsättningen före 1815.

När kriget tog slut och inflationen efter cirka 1820 förbyttes i deflation inträdde en motsatt situation. Bland bönderna som nu avled hade många köpt sina gårdar när jordpriserna var höga. Skulderna från fastighetsförvärvet kvarstod samtidigt som både jord- och spannmålspriserna sjönk. Det torde till stor del förklara den stigande skuldsättningsgraden efter 1815.

Att skuldkvoten enligt Marja Eriksons resultat sedan fortsatte uppåt även från slutet av 1830-talet torde ha ett nära samband med 1845 års skördekris. Jordpriserna gick då i botten samtidigt som många bönder tvingades till nya krediter för att klara inkomstbortfallet när skörden uteblev. Genom de glidande medelvärdena sprids effekten bakåt i tiden i författarens kurvor. Först har fastighetsvärdena justerats efter fem års glidande medelvärden. Det gör att priset 1845 bidrar till lägre beräknade fastighetsvärden från 1843. Därefter har skuldkvoten beräknats med nio års glidande medelvärden. Effekten av de justerade fastighetsvärdena fortplantar sig då vidare bakåt till 1839 samtidigt som sammanbrottet i både tillgångar och skulder från 1845 påverkar totalen från år 1841. I kurvorna ser det ut som att skuldkvoten stiger redan före krisen, men det är en statistisk illusion. Insikten har viss betydelse för hur förloppet ska tolkas. I Eriksons analys förklarar den ökade skuldsättningen krisen. Uppmärksammas de statistiska fallgroparna framträder ett delvis omvänt förlopp, där krisen förklarar den ökade skuldsättningen.

Avslutande reflexioner

Undersökningen bjuder på rik empiri, nyskapande metod, och syntetiserande analys. Det gör också att det finns mycket för en opponent att vrida och vända på. En avhandling ska bidra till ny kunskap, brukar man säga. Det måttet uppfylls med råge. Vi vet nu betydligt mer om bondejordbruket i Mälardalen under den agrara revolutionen. Härmed framträder också utvecklingen i andra delar av riket i ny komparativ belysning.

Ovan har jag diskuterat tre centrala serier i undersökningen. Avhandlingen tangerar också en fjärde: demografin. Jämförs de klassiska undersökningsområdena i Västsverige, där folkmängden exploderade under den agrara revolutionen, med Torstuna – där folkmängden 1790–1860 tvärtom minskade – väcks flera frågor. Marja Erikson ser den vikande folkmängden

som en indikator på jordbrukets bristande lönsamhet. Men man kan också vända på steken.

Tveklöst var produktionsutvecklingen i Torstuna svag. Men den demografiska utvecklingen var ännu svagare. Det innebär att produktionen per capita ökade. Till bilden hör också att dyr arbetskraft, självägande bönder, ersattes med billigare, drängar och statdrängar, när brukningsenheterna blev större. Området måste ha producerat ett allt större överskott för marknaden.

Här öppnas teoretiska perspektiv. Utvecklingen kan ses som en variant på Marx "ursprungliga kapitalackumulation" – eller så kan man tolka den som en väg ut ur Riccardos eller Boserups "avtagande avkastning". Gentemot Malthus framstår Torstuna som en total antites.

Strategisk i sammanhanget är skatteböndernas minskning. Erikson lyfter fram jordspekulation och riksbankslån som drivkraft. Hon betonar hur förloppet accelererade genom skördekrisen 1845, då lyckligt lottade skattebönder kunde ta över grannarnas gårdar till vrakpriser. En kontroll mot tabellverkets ståndstabeller ger samtidigt vid handen att den största utslagningen av bönder skedde under 1820-talet – sannolikt en konsekvens av hur familjer drevs i ruin när både jord- och spannmålspriserna haverade. Men varför splittrades inte gårdarna åter upp på mindre enheter när de nya storbönderna i nästa generation skulle förse sina barn med jord? Här pockar klassiska fält rörande familje- och arvsstrategier på fortsatta undersökningar.

Avhandlingen lyfter på ett stimulerande sätt krisen som historisk katalysator. Perspektivet hade kunnat utvecklas. År 1845 startade krisen i naturen genom torka, men slog igenom i samhället genom fastighetslån. Krisen från 1820 var mer modern: den både började och fortplantades inom en samhällelig sfär av krig, krediter och prisrörelser. Mot detta kan vi ställa missväxtåren på 1770-talet – den sista skördekrisen i Torstuna som också blev en dödlighetskris. År 1845 gjorde skulderna att många bönder tvingades lämna sina gårdar när skörden slog fel. Men de dog inte i sviterna av undernäring och bristsjukdomar.